

УДК 94(477.82-21): 725.963“15/16”

**ВОЛИНСЬКІ МІСТА XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.
ЯК ОПОРНІ ПУНКТИ ОБОРОНИ КРАЮ**

Андрій ЗАЯЦЬ

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра давньої історії України та архівознавства

Проаналізовано обороноздатність волинських міст ранньомодерної доби. Цьому сприяла сама організація міщан та соціальна структура населення, яке хоча і було пасивним, однак важливим елементом у системі захисту краю. Виділено три рівні оборонної структури міст: загальноміський (міські мури), локальний (замки) і об'єктний (монастирі, храми, ратуші тощо).

Ключові слова: Волинь, міста, оборона, край

Ранньомодерна доба для волинських земель позначилася загостренням протистояння між Великим князівством Литовським, а пізніше Речі Посполитої, з Кримським ханством. Від другої половини, а особливо з кінця XV ст., коли до влади у Кримському ханстві прийшов Менглі-Гірей, почастишали напади татар на українські землі¹. Волинь, на відміну від Поділля, Брацлавщини і Київщини, мала вигідніше географічне розташування, однак і сюди дуже часто доходили татарські орди. На Волинь вони приходили “Чорним шляхом”, який від Уланова круто повертав на захід і біля Старої Синяви йшов до Старокостянтинова, виходячи на вододіл між притоками Південного Бугу й Случі та йдучи до Полонного, Острога, Дубна, Луцька, й далі прямував на Володимир². Волинська шляхта неодноразово через своїх послів зверталася по допомогу до сойму і короля³. Однак, реальної підтримки держава не надавала, обмежуючись здебільшого, закликами до місцевого посполитого рушення або просто попереджаючи воєводу і старост про вторгнення чи небезпеку нападу татар⁴. Напади татар почастишали з другої половини XVI ст. Найруйнівніші з них відбулися в роках: 1570, 1573, 1575, 1576, 1577, 1578, 1579, 1589, 1592, 1593, 1594, 1596, 1601, 1603, 1615, 1617, 1618, 1619, 1621, 1623, 1624, 1625, 1626, 1629, 1644⁵. Наслідки цих набігів були нищівними. Під час нападу татар у 1617 р. лише з міста Красного Корця взято в полон 349 осіб (25% жителів)⁶. 300 чоловік потрапили в полон в м. Закриничому (1618)⁷. Після нападу татар на Волинь 1589 р. Збараж та околиці ще в 1601 р. залишалися спустошеними – “до того часу пусты есть и людей в них нимаш”⁸. Возний луцького гродського суду в 1591 р. визнав: “... позов положить хотел, нижели есми того позву где вткнути не мель, бо тоє место Збараж и Базар место также и села видель есми до кгрунту от поганства татар спаленые и спустошоные толко замок самый збаражский стоял, до которого есми тотъ позов отнесъ и у браму замковую уткнул и воротному оповедил...”⁹. Такі обставини змушували уряд дбати про будівництво замків і міст. Це ж робили магнати і шляхта.

Уже сама поява міст у великій кількості була серйозним оборонним фактором регіону. В XVI – першій половині XVII ст. на Волині закладено щонайменше 190 нових міст¹⁰. Частина з них свідомо закладалися на татарських шляхах (Купіль, Шпанів, Стохот, Воронівці, Остропіль, Краснопіль)¹¹. Деякі міста (Торговиця, Старокостянтинів, Волочища, Столпин, Милятин) були локовані при наявних уже замках¹². Оборонну роль замків у тогочасних умовах важко переоцінити. Це добре ілюструє такий факт: за моїми підрахунками, міста з замками відсотково до загальної їх чисельності становили 51%, хоч насправді їх частка була дещо більшою. Водночас, із 72 міст, локація яких виявилася нереалізованою чи невдалою, 51 не мало замку (70%).

Розуміючи значення замків, держава їх зміцнювала, але не достатньо. Це засвідчили описи волинських замків 1545 і 1552 рр. Почавши огляд луцького замку, люстратори записали зі слів шляхти, що почав його будувати князь Любарт, а завершив князь Свидригайло. Люстратори зауважили, що його довжина 52,5 сажнів, а ширина – 48¹³. До замку вів міст, утримувати який в належному стані повинні були міські столярі, а дерево зобов'язані давати “панове земляне волости мельницкое”. В замку було три вежі. Тут же містилася церква св. Іоанна Богослова. Крім верхнього, в місті був так званий окольний або нижній замок. Ланцюги для підйомних мостів верхнього й окольного замків виготовляли і ремонтували власним матеріалом місцеві рудники. Люстратори довідавшись, що замкову сторожу (2 чол.) постачало с. Радомишль, і дізнавшись, що село велике, додали ще чотирьох чоловік і тепер село повинне було виставляти шість чоловік на тиждень, які зобов'язані “завжди в день стереч, а в ночі кликати”¹⁴. Крім цього, чотири сторожі були в окольному замку. В 1568 р. луцький воротний Ярош Палікієвський скаржився, що київський воєвода князь К. Острозький наказав своїм радомишльським селянам давати йому щотижнево не по грошу і курці, як це було раніше, а тільки курку¹⁵. В окольному замку було 69 городень, значних розмірів “по чотири, по п'яти сажонь”¹⁶. У замку перебував пушкар Ірик Вацлавович, який отримував за працю 24 копи литовських грошей. Обороздатність замку знижувала відсутність колодязя, хоч була “фортка, которая ... к воде вчинена”¹⁷. На користь луцького замку йшли податки від дев'яти сіл, які йому “прислухали”. До замку приписані 11 рибуловів і 3 огородники. Крім того, на замкові потреби йшла капщизна від корчем і шинків.

Про Володимирський замок сказано, що він “з дерева дубового оть осмидесять леть справою городничего некогда пана Солтана роблень...”¹⁸. У замку було чотири вежі. Староста розповів, що сторожів до замку він наймав і бувало їх коли 2, коли 3 на рік. Сторожі стояли при брамі вдень і вночі. Міщани скаржилися на шляхту і духовенство, бо ті не бажали брати участі в ремонті мурів. Люстратори заступилися за міщан, наказавши юридисчанам допомагати ремонтувати мурі, “... бо оборона местъская всимъ потребна есть”. При замкових стінах розташувалося 76 городень. Міст перед замком був у доброму стані. Його мала ремонтувати шляхта всього володимирського повіту. На

території замку була розташована церква св. Якіма. Пушкар Грицько Сенькович мав вільний від податків будинок і корчму в місті. До замку належав млин на р. Лузі з двома колами. Крім того, згадується 9 слуг “поездников”, яких використовували як посильних. Щотижня “на день постний”, шість риболовів мали давати рибу на замок. Збройні запаси в замку були невеликі: 22 гаківниці, ще 10 заборгував замкові пушкар та по 5 каменів пороху, олова і селітри¹⁹.

Крем’янецький замок розташовувався на високій горі і, як зазначено, “з долу до стени нігде з лука дострелити не може”²⁰. В довжину замок мав 70, а в ширину – 33 сажени. Перед замком глибокий у 5 сажнів рів; до замку вело 2 мости і в ньому було 3 вежі. Там само розташована церква св. Михайла. Біля неї при мурі пушкарня. Пушкарів було троє: Ганус німець, Матуш поляк, яким платили в рік по 12 коп грошей литовських, а третій був місцевий і отримував 5 коп грошей²¹. При замкові було два сторожі, яких наймав староста. Як і в Луцьку, в Крем’янецькому замку не вистачало води. Колодязь почали копати і викопали більше як 30 метрів, але “еще его и четвертое части не выкопано”. Щоб якось вийти з цієї ситуації, вирішено влаштувати водозбірні “руры для дожчовое воды и тимъ всимъ рурамъ вчинил ринны аж до скрыни мурованое, которую скриню всередине деревом вробил и смолою облил”²². При мурах було 35 городен і на користь замку платили податок та працювали селяни 18 сіл. Отже, головні державні замки Волині були далеко не в найкращому стані.

З приватних замків потужним був старокостянтинівський, побудований у 60-х роках XVI ст. біля впадіння Ікопоті у Случ. Він був оточений валом, за яким височів мур. Замок мав двоє воріт і з’єднувався з містом підйомним мостом²³. Надзвичайно добре був укріплений острозький замок, який містився на пагорбі, що підіймався на висоту 20 м над рівниною і складався з кам’яних та дерев’яних укріплень. Опис замку 1603 р. засвідчив його добрий стан, щоправда вже в середині XVII ст. він дещо занепав²⁴. У 1640 р. князь С. Любомирський заново відбудував замок у Полонному; біля воріт з підйомним мостом звели вежі з бійницями, які з’єднали між собою підземними ходами. Замок забезпечили гарматами, залогою чисельністю 400 чоловік і провіантом на три роки²⁵. Найміцнішими волинськими замками були олицький та дубенський. Зокрема, олицький, зведений у 1564 р., був одним з перших в Україні квадратним бастионним замком²⁶. Позитивно укріплення й оздобу дубенського замку оцінив німецький мандрівник Ульріх фон Вердум²⁷. “Могутньою фортецею” назвав збараський замок Евлія Челебі²⁸. З інвентарного опису 1605 р. довідуємося про укріплення Клеванського замку, який був мурований, мав муровану браму і такі ж вежі і багато зброї, а на одній з веж був становлений годинник²⁹.

Однак, далеко не всі замки були такими міцними і добре укріпленими. Більшість з них були дерев’яні і невеликі, як, наприклад, базалійський. В інвентарному описі 1617 р. зазначено, що цей “замок парканом оточений і глиною обмазаний, навколо укріплений баштами та валом від міста”. Опис замку 1623 р.

свідчив, що там було чотири вежі, звідний міст до брами, а навколо протікала р. Случ³⁰. Скромними були сульжинський, красилівський, степанівський, бережанський, деражнівський замки³¹. Про стан янушпольського замку в інвентарному описі 1592 р. читаємо: "... замок янушпольский увес ободраный, обланки погнилые; якося в себе маеть в котором башть три: одна над воротаы, другая от гребли янушьполское, третей от леска тихомского. Пекарня, кухня в стене того замку, посеред замку в котором ничего нить и иншее будоване того замку якося в собе мает: стрелба того замку дел три, одно железное кованое, а две литых железных, гаковниц десять, каменей два, кул до него двадцать а до гаковниц 60 кул, пороховницъ гаковничихъ 10. Пригородок того замку увес обостроожный..."³². Ставлення чужоземців до таких замків було іронічне. Італієць Маласпіна (XVI ст.), навіть, називав їх "гарно складеною купою палива"³³. Натомість, практика показувала, що непоказні зовні дерев'яно-земляні укріплення досить ефективно виконували оборонну функцію. Загалом вдалося виявити замки у 102 волинських містах.

Окрім замків, значна частина міст мала свої міські укріплення. Йдеться теж про дерев'яно-земельні фортифікації. Традиційно до функцій, які виконувало місто, завжди належала і оборона. Білоруський дослідник М. Ткачов зазначав "... прийнято вважати одним з критеріїв міського поселення наявність у кожному конкретному випадку системи оборонних урплень і військової організації міщан"³⁴. А польський історик А. Янечек слушно зауважував, що саме надання магдебурзького права і міська реформа вже добре служили справі оборони міста, а до того ж просторова локація мала важливе оборонне значення³⁵. У привілеї на міське право Горохову (1600) закладена програма просторового переобладнання усього міста – максимальне його просторове ущільнення, виходячи найперше з військово-оборонних міркувань. У тексті привілею зазначено: "а міщани наші горохівські згідно з виміром і дугою, їм вказаних, все місто і передмістя докупи знесуть і спровадять"³⁶. Так було і при локації багатьох інших міст.

Певне оборонне значення мали культові і громадські споруди. Йдеться про ратуші, воскобійні, різноманітні вежі, церкви, дзвіниці і т. ін. За моїми підрахунками, щонайменше 68 волинських міст мали ринки, розташування і розмір яких, в тому числі наявність на них значної кількості кам'яниць, зміцнювали оборону міста. Для 16 волинських міст маємо документальні підтвердження, що в них була ратуша, хоч, мабуть, їх було більше. У містах було чимало храмів, частина з яких добре укріплених. Документально вдалося встановити, що у більш як 80 волинських містах були храми (від одного до більше десяти в повітових містах). Інколи прямо обумовлювалося, що новозбудований храм мав забезпечувати оборону. Так, у привілеї короля Сигізмунда III на право збудувати в Луцьку синагогу (1626) вказувалося, що на горі синагоги мали поставити, в разі потреби, артилерію, щоб відбивати ворожі напади. Крім того, зазначено,

що в разі нападу татар, євреї повинні з-поміж себе залишити певну кількість озброєних людей, які б обороняли “божницю”, а інших, що могли носити зброю, передати під команду міського уряду³⁷.

Уфортифікуванню сприяли власники міст, усвідомлюючи життєву необхідність цього. Так, Юрій Немирич, локуючи місто Немиричів (1636), обіцяв у разі справного осадження міста власним коштом допомогти його обороні³⁸. І король, і власники міст зобов'язували міщан до виконання військових обов'язків. У привілеї місту Горохову (1600) зазначено, що на військові потреби міщани мають дати “віз сукном покритий, з двома кіньми... і чотири гавбиці”³⁹. Кожен міщанин Красилова (1615) зобов'язувався мати у своєму будинку “рушницю, два фунти пороху, дві копи куль”⁴⁰. У люстрації Крем'янця (1563) зазначено, що міщани у своїх домах для потреб оборони повинні тримати “...всілякі гаківниці, рушниці, сагайдаки і іншу зброю, рогатини... або хоча б лише рушницю і рогатину нехай має” – бо в противному разі “...хай не живе у своєму будинку”⁴¹. Король Стефан Баторій у 1578 р. дозволив крем'янецьким передміщанам “...корчмы вольные... в домехъ ихъ мети, медомъ и пивомъ шинковати и речи въ домехъ гостинныхъ ку живности потребные держати, продавати и тоє волности въ шинку корчомномъ заровно зъ мещаны места нашего Кремянецкого” і все це “...для лепшого запомноження ихъ и потужнейшее а способнейшее обороны оного замку и места нашего Кремянецкого”⁴². За привілеєм 1532 р. володимирські міщани брали мостове з гостя по півгроша і помірно від маці по пенязю для потреб оборони міста⁴³. Луцькі міщани з власної ініціативи для потреб міста купили у шляхтича Миколи Дубровського в 1578 р. чотири невеликі гармати, 12 гаківниць і шість рушниць за 400 злотих⁴⁴. Щоправда, не завжди міщани проявляли таку ініціативу. Возний Дем'ян Мокренський свідчив (1572) про відмову володимирського вїта Михайла Дубницького, бурмистрів та міщан ремонтувати вежу і дві городні у володимирському замку, всупереч королівському розпорядженню⁴⁵. В 1625 р. піхотний ротмістр Криштоф Квилинський скаржився на бурмистрів і райців Луцька і Володимира, які відмовилися надати рекрутів для королівського війська⁴⁶. В обороні міст брали участь і євреї, хоч вони усіляко намагалися позбутися цього “почесного обов'язку”⁴⁷.

Значною мірою справі оборони сприяла сама міська організація і соціальна структура населення. Йдеться про десятково-сотенну організацію міщан, яка була одночасно і фіскальною, і оборонною, а існування десятків і сотень зафіксовано в понад двадцяти волинських містах. Окрім того, міста диспонували значною кількістю “воєнізованого” населення. У майже 30 містах згадуються бояри, інколи їх було багато, як, наприклад, у Звягелі – понад 50 чоловік (1579)⁴⁸. У багатьох містах (щонайменше в 25) згадуються гайдуки, зокрема в Острозі – 30 чоловік (1620), Рівному – 28 (1620), Красилові – 20 (1615), Новому Любартові – 18 (1620)⁴⁹. У джерелах зафіксовано, що в містах (більше 10) були і стрільці. Зокрема, у Красному Корці їх було шість, Закриничому – п'ять, Смолдирові –

три⁵⁰. Крім того, згадується, що в деяких містах були гайові, побережники, п'ятигорці тощо. Все це сприяло оборонній силі міст. Високу оцінку міщанству, як оборонцеві краю від татар, дав сучасник, київський біскуп Юзеф Верещинський⁵¹.

Отже, міста і міщанство були хоч і пасивним, але важливим елементом обороздатности краю. Умовно можна виділити кілька рівнів оборонної системи міст: загальнономіський (міські мури), локальний (замки) і об'єктний (монастирі, храми, ратуші тощо).

THE 16th AND EARLY 17th CENTURY VOLHYNIAN TOWNS AS REGIONAL DEFENSIVE STRONGHOLDS

Andriy ZAYATS

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Ancient History of Ukraine and Archives Studies

This article provides an overview of defense capacity of early modern Volhynian towns. It was contributed by the organization of urban life and social structure of town population. Although burghers were passive enough, they played a significant role in regional security. In this article, we will analyze three levels in urban defense system: town walls, castles and objects (monasteries, temples, town halls etc.).

Key words: Volhynia, towns, stronghold, defense

¹ *Дзира Я.* Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 83–102.

² *Rulikowski E.* Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne // *Ateneum*. – Wilno, 1878. – Т. III. – С. 502–528; Т. IV. – С. 58–84; *Кісь Я.* Татарські шляхи на Україні в XVI – XVII ст. // *Жовтень*. – Львів, 1986. – № 4. – С. 135–136; *Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV – XVIII ст. : Кордони воеводства у світлі джерел. – К., 1993. – С. 88–89.

³ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛННБ ім. В. Стефаника), відділ рукописів. – Ф. 5. – Спр. 4048 / II. – Арк. 77 (1595 р.); *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie* (ааѐ³ – AGAD), *Archiwum Radziwiłłów*. – Dział II. – Ks. 455. – K. 1/2; Ks. 456. – K. 1 (1606 р.); *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при киевском военном, подольском и волыньском генерал-губернаторе* (далі – АЮЗР). – К., 1861. – Ч. II. – Т. I. – С. 93 (1601 р.).

⁴ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІА України у Києві). – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 150 – 151; Спр. 77. – Арк. 857 – 858; Спр. 81. – Арк. 1210 зв. – 1211.; Спр. 89. – Арк. 739 зв. – 740 зв.; Спр. 101. – Арк. 70 зв. – 71 зв., 141 зв., 259–63 зв.; Спр. 124. – Арк. 97 зв.; Спр. 131. – Арк. 529 зв. – 530 зв.; Спр. 154. – Арк. 30 – 31, 1062 – 1063.

⁵ *Атаманенко В. Б.* Свідчення про татарські напади на Волинь у луцьких гродських книгах другої половини XVI ст. // *Матеріали I – III науково-краснознавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя” (1990–1992)*. – Остріг, 1992. – Ч. 1. – С. 12–15; *Заяць А.* Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку) // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1. – С. 119–120; *Horn M.* Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605 – 1633 na Ruś Czerwoną. – Wrocław etc., 1961.

⁶ *Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków* (далі – APK.AS) – Nr 64/6. – K. 3.

- ⁷ Ibid. Nr 64/7. – К. 6.
- ⁸ АЮЗР. – К., 1876. – Ч. VI. – Т. 1. – С. 292.
- ⁹ ЦДІА України у Києві. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 269 зв.
- ¹⁰ Детальніше про це: *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині у XVI – першій половині XVII ст. – Львів, 2003. – С. 88–89.
- ¹¹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 389. – Оп.1. – Кн. 191. – Л. 97об, 233 об.; Кн.195. – Л. 310 об., Кн 202. – Л. 85. – Кн. 207. – Л. 76 об, Кн. 210. – Л. 120 об.
- ¹² РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 38. – Л. 341 об., 225–225 об., 75 об.; Кн.21. – Л. 222; АЮЗР. – К., 1905. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 212.
- ¹³ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 563. – Л. 161.
- ¹⁴ Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підготував Володимир Кравченко. – К., 2005. – С. 132–133.
- ¹⁵ ЦДІА України у Києві. – Ф.25. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 360.
- ¹⁶ Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. – С. 143.
- ¹⁷ Там же. – С. 144–145.
- ¹⁸ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 563. – Л. 191 об.
- ¹⁹ Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. – С. 113.
- ²⁰ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 563. – Л. 148 об., 198–198 об.
- ²¹ Там само. – Л. 150.
- ²² Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. – С. 200.
- ²³ ЛННБ НАН України ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф.91. – Спр.39/І. – Арк.15–15 зв. Опис замку у 1621 р. див.: ЦДІА України у Києві. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 1065–1073.
- ²⁴ ЛННБ НАН України ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 181/VI, 4. – Ч. 1а. – Арк. 3; AGAD. Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi. – Pudło 22. – Nr 495. – К. 1–3.
- ²⁵ Древности Украины. – К., 1905. – Вып. 1. – № 99.
- ²⁶ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 2. – С. 80–81.
- ²⁷ *Вердум Ульріх фон.* Щоденник // Жовтень. – 1983. – №10. – С. 98; *Дмитренко Т. Б.* Дубенському замку 500 років (історія замку князів Острозьких у Дубні) // Матеріали I–III науково-краснознавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя” (1990–1992). – Остріг, 1992. – Ч. 1. – С. 62–65.
- ²⁸ *Челеби Эвлия.* Книга путешествий. – Москва, 1961. – С. 56. Похвально про збаразький замок відгукувався і Ульріх фон Вердум (Вердум Ульріх фон. Щоденник. – С. 95).
- ²⁹ ЦДІА України у Києві. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 440 зв.–453 зв.
- ³⁰ AGAD. Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi. – Pudło 17. – Nr 349. – К. 27. Опис замку у 1623 р. див.: ЦДІА України у Києві. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 1176–1178.
- ³¹ ЛННБ НАН України ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 91. – Спр. 39/І. – Арк. 2, 54, 69, 111, 131, 151.
- ³² ЦДІА України у Києві. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 268 зв.
- ³³ Цит. за: *Łoziński W.* Życie polskie w dawnych wiekach. – Kraków, 1964. – S. 14.
- ³⁴ *Ткачев М. А.* Организация обороны городов Белоруссии XIV – XVIII вв. – Автореферат дис. док. ист. наук. – Минск, 1987. – С. 12.
- ³⁵ *Janeczek A.* Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. – S. 282–283.
- ³⁶ АЮЗР. – Ч. 5. – Т. 1. – С. 96.
- ³⁷ AGAD. Metryka Koronna. – Ks. 174. – К. 141–142.
- ³⁸ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 219. – Л. 82 об.
- ³⁹ АЮЗР. – Ч. 5. – Т. 1. – С. 96.
- ⁴⁰ ЛННБ НАН України ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 91. – Спр. 39/І. – Арк. 58 зв.
- ⁴¹ АЮЗР. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2. – С. 71.

⁴² Там само. – К., 1907. – Ч. VIII. – Т. 5. – С. 215.

⁴³ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 41. – Л. 167.

⁴⁴ ЦДІА України у Києві. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 450.

⁴⁵ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 149 зв.–150.

⁴⁶ Там само. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 170 зв.

⁴⁷ *Horn M.* Powinności wojenne Żydów w Rzeczypospolitej wXVI–XVII wieku. – Warszawa, 1978. – S. 72.

⁴⁸ ЦДІА України у Києві. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 533 зв.; AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. – Dz. I. – Ks. 31. – K. 17 w.

⁴⁹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Oddział rękopisów. – Rkps.3669/II. K. – 128–131 w, 199–207, 430–437; ЛННБ НАН України ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 91. – Спр. 39/I. – Арк. 58.

⁵⁰ Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. – Nr 64/11. – K. 40; 64/13. – K. 91, 145.

⁵¹ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1911. – Т. 1. – С. 119.